

Korzenie Świąt

Wierzenia, obrzędy
i tradycje bożonarodzeniowe

Dyrektor Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
dr Dominik Kacper Płaza

Wydawca
Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi
pl. Wolności 14
91-415 Łódź
www.maie.lodz.pl

Kuratorzy wystawy, wybór eksponatów: Olga Łoś, Michał Świercz

Koncepcja projektu: Olga Łoś, Michał Świercz, Joanna Łuczywek

Fotografie
Sebastian Baranowski

Na okładce
Maszkara obrzędowa turoń
Jan Hulka
łękawica, pow. żywiecki, 1982 r.
drewno, skóra owcza

Łódź 2024

MUZEUM
ARCHEOLOGICZNE
I ETNOGRAFICZNE
W ŁODZI

województwo
łódzkie

Instytucja kultury
Samorządu
Województwa Łódzkiego

Święta Bożego Narodzenia to czas wyjątkowy, pełen radości, refleksji i wspólnoty. To okres, w którym tradycja splata się z teraźniejszością, a rodzinna atmosfera przywołuje wspomnienia dawnych lat. W polskiej kulturze Boże Narodzenie zajmuje szczególne miejsce, będąc świętem głęboko zakorzenionym w obrzędach, wierzeniach i sztuce. Wystawa, „Korzenie Świąt – Wierzenia, obrzędy i tradycje bożonarodzeniowe”, to podróż przez bogactwo tradycji świątecznych – od kolędowania, strojenia choinki czy szopek, po symbolikę potraw wigilijnych i misterium narodzin Jezusa w sztuce ludowej.

Mam nadzieję, że wystawa „Korzenie Świąt – Wierzenia, obrzędy i tradycje bożonarodzeniowe” nie tylko przywoła ciepłe wspomnienia, ale stanie się także inspiracją do pielęgnowania zwyczajów, które czynią Święta Bożego Narodzenia tak wyjątkowymi.

Z okazji zbliżających się Świąt Bożego Narodzenia życzę, aby ten czas upłynął w atmosferze miłości, spokoju i radości. Niech magia świątecznych dni napętni Wasze serca ciepłem i nadzieją, a chwile spędzone w gronie najbliższych przyniosą prawdziwe szczęście.

Życzę również, aby Nowy 2025 Rok obfitował w zdrowie, pomyślność i inspirację do realizacji najpiękniejszych marzeń.

Wesołych Świąt i Szczęśliwego Nowego Roku!

Joanna Skrzydlewska
Marszałek Województwa łódzkiego

Boże Narodzenie to czas, który łączy pokolenia, przypominając o uniwersalnych wartościach miłości, nadziei i wspólnoty. Tradycje związane z tym okresem, choć różnorodne, mają wspólny mianownik – są głęboko zakorzenione w kulturach i wierzeniach, co buduje poczucie przynależności oraz wyjątkowej atmosfery świąt.

Wystawa „Korzenie Świąt – Wierzenia, obrzędy i tradycje bożonarodzeniowe” przenosi nas w podróż przez historię, ukazując bogactwo symboli, obrzędów i zwyczajów związanych z tym magicznym czasem. Od starożytnych obchodów zimowego przesilenia, przez chrześcijańskie tradycje narodzin Jezusa, po współczesne zwyczaje – choinki, szopki, kolędy i wieczerze wigilijne – zgłębiamy źródła i znaczenie tych rytuałów.

Życzymy, aby ta wystawa stała się dla Państwa inspiracją do odkrycia na nowo głębi i piękna świątecznych tradycji. Niech to spotkanie z historią pomoże zatrzymać się w przedświątecznym zgiełku i odnaleźć to, co najważniejsze – czas dla bliskich i radość dzielenia się dobrem.

Życzymy Państwu pełnych ciepła, pokoju i radości Świąt Bożego Narodzenia oraz pomyślności w nadchodzącym Nowym 2025 Roku.

Dyrekcja i pracownicy
Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi

Oddajemy z przyjemnością w Państwa ręce katalog towarzyszący wystawie czasowej „Korzenie Świąt – Wierzenia, obrzędy i tradycje bożonarodzeniowe”, która eksponowana jest w przestrzeni wystawienniczej Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Święta Bożego Narodzenia są jednymi z najważniejszych i najbogatszych w zwyczaje i obrzędy. Nośnikami symboli są przedmioty, czynności, gesty, formuły, muzyka, czas i przestrzeń, a do ich odczytania potrzebne jest rozumienie ludowej wizji świata. W kulturze ludowej czas nieustająco powtarzał się w rytm zmian pór roku i wędrówki słońca. W takim cyklicznym schemacie, świętowanie stanowiło okres niezwykły – według prof. Anny Zadrożyńskiej, święta to powrót do początku, symboliczne ponowne stwarzanie świata, oczyszczające czas, przestrzeń, świat i stosunki społeczne. Człowiek ma wtedy możliwość wpływania na płodność własną i świata, który go otaczał, poprzez dopełnianie odpowiednich rytuałów. Na wystawie, za pomocą eksponatów, ukazujemy cykl wierzeń, obrzędów, tradycji i symboli bożonarodzeniowych, starając się dotrzeć do ich korzeni.

Świętowanie poprzedzał okres przygotowań, w przypadku Bożego Narodzenia był to adwent. Słowo to pochodzi od łacińskiego *adventus* – przyjście. W wielu regionach Polski jego początek ogłaszany był rano i wieczorem za pomocą ligawek – drewnianych trąb, na których grano także w celu odpędzenia złych mocy. Trwający cztery tygodnie adwent wiązał się z wyciszeniem, końcem hucznych zabaw i wesel oraz oczekiwaniem w nadziei na dzień Bożego Narodzenia.

To również czas wystawiania żłóbków, zapoczątkowany w V wieku, gdy po raz pierwszy przeniesiono go z Betlejem do Bazyliki Matki Bożej Większej w Rzymie. W całej Europie szopka rozprzestrzeniła się przybierając formę przedstawienia teatralnego. Do Polski przybyła wraz z franciszkanami i przyjęła nazwę jasełek, od staropolskiego określenia jasto, czyli żłób. W Polsce, począwszy od XVI wieku, tłem szopki stał się krajobraz górski, pojawiły się nowe postacie: śmierć, diabeł, czarownica. Szczególnie majestatyczną formę przybrały szopki krakowskie, które powstawały dzięki murarzom i ich rodzinom z okolic Krakowa (Krowodrze, Grzegórzki). Wykonywali je zimą, podczas przerwy w pracach zawodowych. W celu podtrzymania tradycji, w 1937 roku ówczesny dyrektor Muzeum Historycznego w Krakowie zorganizował konkurs szopek, który odbywa się do dzisiaj. Wyglądem nawiązują do architektury krakowskiej, wyrażając typowo polskie treści. Szopki były wystawiane w kościołach, wędrowały też w grupach kolędniczych przyjmując formy statyczne lub teatryku kukielkowego z ruchomymi laleczkami.

Wraz z nadejściem dnia 25 grudnia rozpoczynał się okres godów, którego nazwa wywodzi się od starostowiańskiego god, czyli wesolość, uciecha, szczęśliwość. Były to dni celebracji przesilenia zimowego, wyznaczając nowy rok solarny i obrzędowy. Drugiego dnia Świąt Bożego Narodzenia, 26 grudnia, obchodzimy dzień św. Szczepana, pierwszego męczennika, który został skazany na śmierć za wiarę chrześcijańską przez ukamienowanie. Żywy do dzisiaj zwyczaj polega na święceniu owsa, grochu, jęczmienia i bobu. Następnie zgromadzeni w kościele wierni obsypują owsem kapłana sprawującego liturgię, co przynieść ma mu zdrowie i pomyślność.

Mówiąc o korzeniach Świąt Bożego Narodzenia należy wspomnieć o ustawianiu w domach gałązek lub drzewek, co miało symbolizować życie, zdrowie, siłę, odradzanie się przyrody. W XIX wieku na polskiej wsi najczęściej funkcję drzewka bożonarodzeniowego pełniły małe, wiecznie zielone świerki lub jodły, które wieszano u powąty (sufitu). Miały one różne nazwy regionalne: jutka, sad, wiecha, gaj, podłaźniczka. Drzewka te przybierano jabłkami, orzechami, piernikami, świeczkami oraz ozdobami z opłatka, tzw. światami, które symbolizowały słońce. Popularna obecnie udekorowana choinka przybyła do Polski z Niemiec w XVIII wieku. Początkowo do miast i na dwory, a pod koniec XIX i na początku XX wieku do małych miasteczek i wsi.

Ważnym elementem Świąt Bożego Narodzenia jest opłatek. Łamanie się nim – co jest wyłącznie polskim zwyczajem – ma swoje korzenie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, kiedy na wspólnych modlitwach chrześcijanie dzielili się chlebem na pamiątkę Ostatniej Wieczerzy. Pieczywo, które przypomina dzisiejsze opłatki zaczęli wypiekać w X wieku mnisi z klasztoru w Cluny. Ciasto z pszennej mąki wylewano na żelazne szczypce z wzorem, a następnie wkładano na chwilę do ognia. W dzisiejszej postaci opłatek dotarł do Polski w XV wieku. Wypiekali go pracujący w kościele organiści, zastępując okrągłe szczypce, prostokątnymi tzw. żelazkami. Łamanie się opłatkiem, będącym szczególnym rodzajem pieczywa obrzędowego, jest zmodyfikowanym aktem dzielenia się chlebem, czynności towarzyszącej wielu tradycyjnym obrzędom. Chleb zajmował szczególne miejsce w kulturze ludowej – utożsamiał dostatek i płodność, a dzielenie się nim było znakiem jedności i wspólnotowości.

Z okresem Bożego Narodzenia związane są także inne formy pieczywa obrzędowego – szciodraki, którymi obdarowywano kolędników. Przybierały one różne kształty – podków, drabin, warkoczy czy postaci zwierzęcych. Na Kurpiach wykonywano ciasto w kształcie okręgu, tzw. nowe latko, do którego przyklepiano figurki wyobrażające gospodarza, gospodynię oraz zwierzęta, co miało zagwarantować pomyślność w zagrodzie.

Z godami związane jest także kolędowanie, trwające od 24 grudnia do 6 stycznia. Sam zwyczaj sięga czasów przedchrześcijańskich, związany był on z magią wegetacyjną, zaklinaniem urodzaju i płodności. Kolędnicy, w tym niezwykle czasie świętowania, posiadali moc łączącą ich z zaświatami i sacrum, stąd wypowiedane przez nich życzenia czy śpiewane pieśni miały moc magicznych formuł. Całej sytuacji towarzyszyły także rytualne gesty, często obsypywano domostwo owsem, co stanowiło kolejną wróżbę urodzaju. Kolędnicy przebierając się za maskary – turonia, konika, kozę, bociana, niedźwiedzia – wprowadzali do domu ich symboliczne właściwości – energię życiową, moc i zdrowie. Często obsypywano także domostwo owsem, co stanowiło kolejną wróżbę urodzaju. Kolędowanie było aktem wymiany darów – w zamian za życzenia, kolędnicy otrzymywali od gospodarzy pożywienie, a w późniejszym czasie także pieniądze.

W zależności od regionu, grupy kolędnicze różniły się nazwą, wyglądem, atrybutami i repertuarem. Poza maskarami zwierzęcymi chodzono z gwiazdą czy szopką, której formy bywały niekiedy bardzo ciekawe.

Na terenie Polski wschodniej spotykamy niezwykle interesujące szopki cieniowe, których ściany wykonane są z pergaminu. W ich wnętrzu umieszczone jest koło z przymocowanymi tekturowymi postaciami. W środku koła znajduje się zapalona świeca. Obrót koła sprawia, że na papierowych ściankach widoczne są cienie wirujących postaci. Domostwa na wsi odwiedzały także tzw. herody. Były to grupy kolędnicze, wędrujące przez wsie od domu do domu, odgrywające przedstawienia z życia Heroda. Źródłem tych przedstawień należy doszukiwać się w średniowiecznych misteriach kościelnych. Kolędnicy odgrywali postaci: Heroda, diabła, żołnierza, śmierci, świty królewskiej, Trzech Króli, Turka, Żyda, ułana, dziada, żony Heroda. Towarzyszyły im maski i przebrania, a także własnoręcznie wykonane atrybuty – m.in. miecze, korona, kosa.

Zapraszamy serdecznie do zapoznania się z katalogiem oraz wystawą, na której zaprezentowane zostały zabytki związane z Bożym Narodzeniem. Postanowiliśmy pokazać Państwu zarówno zbiory Działu Wierzeń, Obrzędów i Folkloru jak również Działu Plastyki Ludowej, w którym zgromadzone zbiory twórców nieprofesjonalnych ilustrują wierzenia, obrzędy i tradycje. Wróćmy razem do korzeni Bożego Narodzenia.

Kuratorzy wystawy:

Olga Łoś

Dział Wierzeń, Obrzędów i Folkloru

Michał Świercz

Dział Plastyki Ludowej

Szopka krakowska kukielkowa
Jan Malik
Kraków, 1980 r.
drewno, staniol, tkaniny

Szopka krakowska kukiełkowa
Tomasz Kawecki
Kraków, 1982 r.
drewno, tektura

Rzeźba Grupa kolędnicza
Adam Głuszek
Dąbrowice
drewno

Rzeźba Ukamenowanie św. Szczepana
Henryk Tarka
Żychlin
drewno

Rzeźba Szopka
Anton Kamiński
Kutno
drewno

Rzeźba Ucieczka do Egiptu
Antoni Baran
Opoczno
drewno

Rzeźba Gwiazdor
Kazimierz Ajs
Sulejów
drewno

Rzeźba- tryptyk Szopka
Jan Szymański
Kutno
drewno

Szopka kukielkowa
autor nieznany
Pótrzeczi, pow. limanowski, koniec XIX w.
drewno

Obraz Kolędnicy
Andrzej Wojtczak
Kutno
płótno, farby akrylowe

Szopka - żłobek
J. Czerwińska
Iłża, 1974 r.
głina

Szopka - żłobek
T. Potętek
Iłża, 1974 r.
glina

Maszka obrzędowa turoń
Jan Hulka
Łękawica, pow. żywiecki, 1982 r.
drewno, skóra owcza

Koza obrzędowa
Andrzej Maćkowiak
Miłkowice-Paszki,
pow. siemiatycki, 1956 r.
drewno, blacha
skóra barania i królicza,

Maska jasełkowa - Żyd
Józef Duma
Raduczyce, pow. wieluński, 1960 r.
tektura, pakuły

Pieczywo pieczone na Boże Narodzenie
Stanisława Sowała
Sieradz, 1986 r.
ciasto żytnio-pszenne

Nowe latko
Eugeniusz Frąckiewicz
Siarcza łąka, pow. ostrołęcki, 1972 r.
ciasto

Nowe latko
Józef Staśkiewicz
Strzałki, pow. ostrołęcki, 1986 r.
ciasto

Szopka kolędnicza cieniowa
Stanisława Dubowska
Ancuty, pow. hajnowski, 1956 r.
drewno, papier, bibuła

Wycinanka z opłatka
Spółdzielnia Pracy Rękodzieła Ludowego i Artystycznego
w Węgrowie, 1994 r.
opłatek

Nożyce dla żyda obrzędowego
Józef Karoch
Istebna, 1952 r.
drewno

Gwiazda obrzędowa
Jan Bielski
Pótrzeczeki, pow. limanowski,
okres międzywojenny
drewno, bibuła

Gwiazda obrzędowa
Stanisław Daniłka
Liw, pow. węgrowski, 1900 r.
drewno, papier, bibuła

Szabla króla do wizowiska "Król Herod"
Stanisław Kożuszkiewicz
Sierakowizna, pow. bielski, 1937 r.
drewno, żelazo, skóra

Maska obrzędowa "diabeł"
Anna i Józef Hulka
Łękawica, pow. żywiecki, 1982 r.
tektura, skóra owcza, tkanina, drewno

Rzeźba św. Rodzina
Jan Szymański
Kutno
drewno

Rzeźba Szopka
Henryk Tarka
Żychlin
drewno

MUZEUM
ARCHEOLOGICZNE
I ETNOGRAFICZNE
W ŁÓDZI

województwo[®]
łódzkie

Instytucja kultury
Samorządu
Województwa Łódzkiego